

Akademický slovník současné češtiny dospěl k heslu *kýžený*

Robert Adam

FF UK v Praze, robert.adam@ff.cuni.cz

Od roku 2012 je v lexikografickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR připravován všeobecný výkladový slovník českého jazyka – *Akademický slovník současné češtiny* (ASSČ). Jde o abecedně řazený slovník středního rozsahu (po dokončení by měl mít cca 150 000 hesel), který je koncipován jako elektronický (webový); s knižní podobou se nepočítá. Na stránce www.slovníkcestiny.cz je zveřejňován od roku 2017 po jednotlivých písmenech tempem jednoho až dvou písmen ročně; naposledy přibyla v červnu 2025 hesla s náslovným *k-*. K dokončení díla tedy ještě povede dlouhá cesta, ale i za současného stavu je žádoucí, aby učitelé českého jazyka na 3. i 2. stupni i jejich žáci o slovníku věděli a naučili se ho využívat.

Slovník se tak přiřazuje k Internetové jazykové příručce (dále IJP, dostupné na adrese prirucka.ujc.cas.cz) a Českému národnímu korpusu (dále ČNK, www.korpus.cz), které už ve školách zdomácnují delší dobu. Zatímco příručku primárně využije ten, kdo si potřebuje ověřit pravopis a/nebo skloňování/časování konkrétního výrazu nebo chce dostat soustavnější poučení o nějakém jazykovém jevu či oblasti (zejména pravopisné, výslovnostní a tvaroslovné), a korpus skýtá autentické doklady užívání hledaných výrazů v komunikaci, ke slovníku se uchýlí hlavně ten uživatel, kterého zajímá význam ať už jednoslovného, nebo víceslovného pojmenování. Autorský kolektiv ASSČ se snaží významy vykládat pomocí definic i synonym a významové definice tvoří nově, nezávisle na dřívějším slovníkovém zpracování. Definice netíhnou k úspěšnosti ani k encyklopedičnosti, což posiluje jejich srozumitelnost i výstižnost; čtenáři se při četbě tisíců hesel musí zdát až obdivuhodné, jak trefně se slovníku daří významy slov vykládat. K tomu nepochybně přispívá i několikastupňová kontrola: všechna

hesla po základním zpracování procházejí revizí, poté hlavní redakcí a nakonec jsou předložena k oponentuře všem oddělením ÚJČ. Mimoto má slovník samozřejmě i detailní koncepci, jíž se příprava hesel řídí – uživatel slovníku nemá ani při podrobném čtení šanci uvědomit si, pro co všechno musejí v této koncepci existovat pravidla a co vše se zpracovává jednotným způsobem.

Elektronická forma lexikonu umožňuje srozumitelné, přehledné a bohaté řazení informací o lexikálních jednotkách a rovněž snadné vyhledávání i odkazování: to vše jsou výhody mj. právě z hlediska žáků. Ve slovníku není třeba šetřit místem, takže se omezuje používání zkratk i hnízdování hesel. Četné příklady užití slova (typická spojení i větné doklady) mohou být umístěny každý na samostatný řádek, součástí hesla je i výklad významu ustálených slovních spojení (např. v rámci hesla *dveře* sousloví *den otevřených dveří*) a frazémů, jejichž je slovo součástí (např. *podávat si někde dveře, ukázat někomu dveře, dveře se někde netrhnou*, atd.). Frazémy nejsou exemplifikovány, ale místo toho od nich vede přímý odkaz do korpusu, kde si čtenář může procházet doklady v dostatečném kontextu, a nadto označené zdroji. K přepisu výslovnosti, který najdeme u každého hesla, jsou postupně přidávány zvukové nahrávky. Nechybějí ani údaje morfologické (slovní druh, vybrané tvary, u substantiv rod, u sloves vid) a syntaktické (slovesné vazby). Větné doklady pocházejí z rozmanitých typů písemných komunikátů, nezřídka jsou pečlivě vybrány tak, aby poskytly uživateli důležité věcné informace o denotátu příslušného výrazu, a někdy mají díky nezáměrnému rytmu či figuře i jistý půvab (*K ženě se do bytu dobýval bývalý přítel*).

Ve slovníku lze vyhledávat (a to nejen konkrétní slovo, nýbrž i podle gramatických, stylových i oborových charakteristik), lze jím lineárně listovat dopředu i dozadu (uživatel si přitom může mj. povšimnout roztomilého abecedního sousedství slov *hulvátství* a *humanismus*) a lze se též nechat vést pomocí odkazů (např. k synonymu či antonymu, od slovesa k jeho vidovému protějšku, od přídavného jména k odvozenému příslovci apod.).

Ve srovnání se svými tištěnými předchůdci nemá ASSČ v názvu přívlastek „spisovný“. Slova do něj nejsou zařazena podle příslušnosti ke spisovné varietě ani podle toho, zda jsou užívána ve veřejné oficiální komunikaci či v prestižních situacích. Heslář obsahuje slova s nejvyšší frekvencí ve zdrojových databázích – korpusech ČNK, webovém korpusu Araneum a mediální databázi Newton Media. (Slova, která jsou příbuzná s některými vykládanými výrazy, ale nepatří do frekvenční špičky, jsou do slovníku zařazena rovněž, ale nejsou vykládána, nýbrž jen opatřena odkazem k příbuznému slovu, např. *donáškovy* k heslu *donáška*, *iluminací* k heslu *iluminace* apod.) Zvolená sestava zdrojových databází nezaručuje, že jde skutečně o nejčastější česká slova – ovšem nezaručovala by to ani žádná jiná. Ve zdrojích hesláře je, zdá se, mírně nadhodnocena běžnému životu vzdálená slovní zásoba lifestyleových magazínů, marketingu a publicistiky vůbec (resp. jejich – často exkluzivních či exotických – témat) na úkor slov používaných spíše v domácnostech, rodinách a vůbec běžném mezilidském styku. Záměrně je upozaděna slovní zásoba odborná, a to nejen mezinárodní termíny, nýbrž i členy přírodovědných

nomenklatur. Ve slovníku jsou např. *fondue* a *galgán*, ale není v něm *fondán*. Zařazen je výraz *fuseklička/fusaklička*, ale nikoli (v korpusech mnohem častější) *fuska* a ani *fusak*. Nenajdeme lemmata *kulík*, *koliha*, *jespák* ani *kalous*, a přitom je tam heslo *buřňák*, ač se buřňáci na rozdíl od dříve jmenovaných ptáků v ČR ve volné přírodě nevyskytují, a nejsou ani chováni v zoo. Vykládány jsou historismy označující reálie cizích zemí, jako např. *carovrah* nebo *front*, ale třeba aktuální výraz *frakování* slovník zařadit nestihl. V souboru všech hesel, která zatím byla zveřejněna (a až *kýžený*), však takovéhoto podivností není mnoho.

ASSČ není slovníkem normy, nýbrž úzu – neříká, jak by se mělo slov užívat v zájmu hladkého dorozumění, nýbrž ukazuje, jak se jich reálně užívá. Tím pádem mj. posvětčuje významová sblížení příbuzných/podobných slov (z normativního hlediska jde vlastně o záměny slov), která komplikují přesnost vyjadřování. Tak např. hesla *inspirační* a *inspirativní* mají shodnou významovou definici, ač původně (a při snaze o přesnost vyjadřování i aktuálně) je první z nich adjektivem vztahovým a druhé hodnotícím; místo očekávané dvojice *habilitovat* × *habilitovat se* obsahuje slovník hesla *habilitovat* I („udělit ... hodnost docenta“) a *habilitovat se* / *habilitovat* II („získat ... hodnost docenta“). Deskripce úzu jde až tak daleko, že přijímá i častou pravopisnou chybu: jako jeden z významů slovesa *dobít se* slovník zachycuje i „násilím ... vniknout do uzavřeného prostoru“, což je význam slovesa *dobýt se*.

Spolu s IJP je ASSČ nejvýznamnější platformou ÚJČ cílící na širokou uživatelskou obec. Je zcela namístě, že se ústav snaží jednak o propojení obou zdrojů pomocí odkazů běžných i hypertextových, jednak o jejich obsahový soulad. Slouží k tomu mj. některé z tzv. poznámek k heslu: ty upozorňují čtenáře, že např. IJP dává ze dvou variant jedné přednost. Naopak ve slovníkové části IJP je dnes již řada hesel přímo propojena se slovníkem – odkazování je tak vzájemné. V případech jako *dobít se* × *dobýt se* je ovšem soulad mezi zdroji porušen, neboť IJP je příručkou normativní. Poněkud jiný typ rozdílu mezi oběma zdroji představují hesla *grizzly*: příručka uvádí v plurálovém subparadigmatu tohoto jména systémové dublety podle vzorů „muž“ a „náš“ (např. *grizzlyů* i *grizzlych*), kdežto slovník jen tvary podle vzoru „muž“, neboť tvary podle zájmenné deklinace nejsou v korpusech doloženy. Takovéto omezování neužívaných variant bohužel není ve slovníku důsledné, a tak se v něm replikují patvary jako *kakabusi* (3. p. j. č.), *Dorotheji* a *Dorotheje* (2. p. j. č.), *chřest* (2. os. j. č. rozk. zp.), ba i *doplacht* (tento tvar přitom ani neodpovídá obecnému výkladu o tvoření imperativních tvarů v IJP).

Podobné nejednotné rozkročení mezi normou a systémem na jedné a územ na druhé straně se týká i výslovnosti. U latinských citátových výrazů *conditio sine qua non* a *in vitro* je uvedena pouze původní výslovnost s dlouhými koncovými samohláskami [kondicijo: sine kva: no:n] a [ʔɪn vitro:], která je v úzu nejen nevýhradní, ale přímo menšinová. Druhá složka spojení *gender studies* má naproti tomu ve slovníku jen výslovnost [stadi:s], třebaže v úzu lze slyšet i variantu s krátkým [ɪ], lépe odpovídající anglické předloze. Výraz *harddisk* se podle ASSČ vyslovuje s krátkým i dlouhým *a* v první slabice, ale vždy se dvěma *d*, což také neodpovídá skutečnosti.

Lexikální jednotky ve slovníku, je-li jejich užívání omezeno z hlediska stylového, časového, zeměpisného, frekvenčního nebo pragmatického (sem spadají např. různé druhy expresivity), jsou opatřeny stylovými kvalifikátory. V hodnocení příznakovosti slov se uživatelé jazyka neshodují, přiřazování kvalifikátorů je proto obtížné a odvíjí se zejména od typů textů, v nichž se slovo vyskytuje. Při modifikaci koncepce slovníku v roce 2020 byly zrušeny kvalifikátory „bás.“ a „publ.“. Básnické výrazy jsou nadále označovány jako knižní, čímž se rozsah pojmu „knižní“ poněkud zvětšil a jeho obsah rozostřil. S publicismy např. ze sportovní žurnalistiky se nyní zachází různě: např. *kolbiště* ve významu „sportoviště“ žádný kvalifikátor nemá, kdežto výraz *čeřen* ve významu „sít branky, koše“ je prohlášen za sportovní slangismus, jako kdyby ho užívali sami sportovci. Vhodný kvalifikátor bohužel neexistuje (a to nejen v ASSČ) pro slova, která mluvčí/pisatel užívá ve snaze o vyvolání dojmu světovosti či profesionality a která posluchač/čtenář hodnotí nejspíš jako snobismy: *industrie* ve významu „průmysl, průmyslové odvětví“ je ve slovníku bez kvalifikátoru, adjektivum *interesantní* doprovází poznámka o nejasné slohové hodnotě, podobně výraz *café* podle poznámky k heslu „bývá pocítován jako knižní“ (čímž se termín „knižní“ jen dále rozmazává).

Jedním z vývojových procesů probíhajících v současné spisovné češtině je mírný ústup trpných přičestí a jejich náhrada (krom jiných konstrukcí) odvozenými adjektivy. Ve slovníku se tento posun odráží ve výkladových definicích: přičestí v nich snad stále převládají, ale adjektiva v dějovém významu nejsou nijak výjimečná. První význam frázemu *dostat co proto* je vyložen jako „dostat ostře vynadáno; být tvrdě potrestaný, kritizovaný, bitý apod.“, avšak druhý jako „být podroben nezvyklému, velkému výkonu, námaze apod.“: když *podroben*, proč ne *potrestán*...? Nevhodnost náhrady přičestí adjektivem se ozřejmuje některými příklady užití: sedmá lexie slovesa *dostat* je vymezena jako „být zasažený, postižený něčím nepříjemným, nežádoucím“ a první příklad zní *dostat rýmu*: jenže *být postižený rýmou* není *dostat rýmu*, nýbrž *mít rýmu*.

V některých případech vykazuje ASSČ zavádějící pojetí synonymie: za synonyma např. označuje výrazy *čmouha* a *šmouha*, což jsou pouhé hláskové varianty jednoho slova, a rovněž *dýdžej* a *DJ*, což jsou dokonce varianty jen grafické, dva druhy zápisu téhož zkratkového slova (s identickou výslovností [dɪːdʒej]). Nešťastné je i to, že stejný vizuální formát zpracování jako lexikální varianty lišící se rodem (*barok*, *baroko*) nebo způsobem zápisu (*idealismus*, *idealizmus*) mají i rodově odlišené nominativní tvary zájmena *jenž* (*jenž*, *jež*, *jež*) a také trojice zájmenných lexémů *jehož*, *jejíž*, *jejichž*: zatímco *barok* je totéž co *baroko* a *idealismus* totéž co *idealizmus* (varianty lze zaměnit), *jenž* věru není totéž co *jež* (distribuce tvarů je dána kontextem a zaměnit je nejde), a *jehož* je dokonce úplně jiné slovo než *jejíž* a *jejichž*.

Tento text se začal chválou slovníku a postupně přešel k jeho četným drobným problematickým vlastnostem. Není to tím, že by ASSČ měl nedostatků víc než předností, to jen autor textu umí lépe kritizovat než chválit. Čeština jakožto vyspělý národní jazyk svůj materiál i koncepčně aktuální slovník potřebuje a ASSČ tuto potřebu naplňuje dobře. Na závěr nezbyvá než zopakovat, že pracovat při tvorbě i recepci textů

s akademickým slovníkem by se mělo stát pro všechny češtináře a ideálně i pro jejich žáky samozřejmostí. Slovní zásoba zpracovaná a exemplifikovaná v lexikonu nám totiž nejen umožňuje rozvíjet svou jazykovou kompetenci v mateřštině, ale také nám prozrazuje leccos o tom, v jakém světě vlastně žijeme.